

BİZANS SANATINDA MONOGRAM

Monogram in Byzantine Art

Dilek MAKTAL CANKO*

Öz

İsim, unvan veya bir dua belirten bir dizi harfin bileşimi ile oluşan bir sembol olan monogramlar, Erken Hristiyanlık dünyasından itibaren Bizans sembolizmde önemli bir yer edinmiştir. Nomina sacra'dan türeyerek kutsal karakterler için sembol haline gelen kutsal kişilerin monogramları, apotropaik işlev görmüştür. Seküler monogramlar ise, dünyevi kişilerin veya grupların isimlerine atıfta bulunmuşlar ve en yaygın olarak imparatorluk sanat eserleri üzerinde görülmüşlerdir. Bunların işlevleri ise, dini monogramlardan farklıdır. Üzerinde yer aldıkları nesneyle bütünleşerek sahiplik, iktidar ve güç sembolü olmuşlardır. Günümüzde araştırmacılar için monogramların en önemli problemi, harflerin yerleştirilme sistematigi bulunamadığı için okunmasının hipotezden öteye geçmemesidir. Ayrıca, mimari yapılar, mücevherler gibi kişisel kullanım eşyaları, seramik ve tekstil üzerindeki monogramların işlevi hala tartışılmaktadır. Antik çağlardan Bizans'a miras kalan monogramları şekilsel olarak dört kategoriye ayırmak gereklidir: Kutu monogramlar, haç monogramlar, çubuk monogramlar ve yan yana bitişik harf monogramlar. Bu makalede, Bizans görsel kayıtlarındaki monogramların çeşitlerini sistematize etmek ve işlevleri konusunda tartışmak amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: monogram, Bizans sanatı, semboller, Erken Hristiyanlık sanatı, monogram çeşitleri.

ABSTRACT

Monograms, symbols formed by the combination of a name, title or a series of letters indicating a prayer, have taken an important place in Byzantine symbolism since the early Christian world. Monograms of holy persons, derived from the nomina sacra and became symbols for the sacred characters, served an apotropaic function. Secular monograms, on the other hand, referred to the names of secular persons or groups and were most commonly seen in imperial artworks. Their functions are different from religious monograms. They became a symbol of ownership, power and power by integrating with the object on which they are located. For today's researchers, the most important problem with monograms is that their read-

* Dr. Öğr. Üyesi. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir/Türkiye. E-posta: dilek.m.canko@ege.edu.tr. ORCID: 0000-0003-4034-6797.

ing does not go beyond a hypothesis, since the systematics of placement of letters cannot be found. In addition, the function of monograms on architectural structures, personal use items such as jewellery, ceramics, and textiles are still debated. It is necessary to formally divide the monograms inherited from the ancient times to Byzantium into four categories: Box monograms, cross monograms, bar monograms, and juxtaposition monograms. In this article, it was aimed to systematize the types of monograms in the Byzantine visual records and to discuss their functions.

Keywords: monogram, Byzantine art, symbols, Early Christian art, types of monogram.

Giriş

Monogram; isim, unvan veya bir dua belirten bir dizi harfin bileşimi ile oluşan bir semboldür. Monogram teriminin kökeni iki Yunanca sözcükten türemiştir: “Tek”, “bir” anlamına gelen “mono” ve “harf” anlamına gelen “gramma”. Monogramlar, diğer kısaltma türleri gibi harfleri yan yana yazma, üst üste yazma, harfleri bitişirme gibi unsurları içerir ve bu nedenle de deşifresi için harflerin doğru sırayla okunması gereklidir. Çoğu zaman isim ve unvandan oluşan bağımsız yazılardır ancak nadir de olsa bir kelimenin veya daha uzun bir yakarış metninin öğeleri olarak da kullanılma durumları bulunmaktadır.

Monogramın amacı, kişiye veya gruba özgü ve onu tanımlayan yeni ve anlamlı sembolik bir etki yaratmaktır (Frutiger, 1989: 192). Bu nedenle de, sadece monogram sahibinin (sahiplerinin), yakın çevresinin, nesnelere kullanılanların anlayacağı şifreli bir yarı dil oluştururlar (Garipzanov, 2018: 133). Kaligrafi ve şifre bilimi ile ilgili olduğu için monogramların anlamını belirlemek oldukça zordur. Taklit edilmesinin zorlaştırılması için de karmaşık monogramların kullanımı gerekli olmuştur. Monogram, sembolleştirdiği adın veya kelime(ler)nin harflerinin hepsini kullanır, ancak tekrarlayan bir harf varsa o harf yalnızca bir defa kullanılır (Hörandner, 1991: 1397). Monogramda kelimeye ait olan harfler, çoğunlukla soldan sağa okunsa da her zaman belirli bir düzene göre yazılmaz. Aynı harfleri içeren kelimeler, ki tekrarlayan harflerin de bir kez yazıldığı düşünülüğünde, tamamen farklı kelimeler olarak okunabilir (Grünbart, 2022: 77-78).¹ Harflerin düzenlenişi, öncelikle es-

---

¹ Monografik harf kombinasyonlarının çözümü ne yazık ki, sonuca ulaşamamıştır. O nedenle çoğu monogramın deşifresi hala yapılamamıştır. Fink, tezinde sistematik olarak Geç Antik-Erken Bizans dönemi ve sonraki dönemlerden monogramları tasniflemiştir. Bu şekilde Bizans sanat eserleri üzerinde yer alan monogramlar, toplanmış ve düzenlenmiştir. Ayrıca Fink, monogramların çözümlenmesiyle ilgili belirli kuralları ve özellikleri ortaya koymuştur. Iota'nın

tetik ilkeler ile belirleniyor gibi görünse de kural henüz bulunamadığı için monogramların deşifresi çoğu zaman başarısız olmaktadır (Hörandner, 1991: 1398).

1. Bizans'ta Monogramın Kökeni ve İşlevleri

Yüzyıllar boyunca her türlü nesne üzerinde kullanılmış olan monogramlar, farklı biçimler ve grafik stilleri benimsemiş ve çok çeşitli işlevsel amaçlara sahip olmuşlardır (Guerro, 2015: 7-11). Sikkeler gibi küçük alanlar üzerinde bile birden çok kelimenin dahi sığdırılabilmesini sağlamaları, kullanım alanlarının genişlemesini sağlamıştır (Grierson, 1982: 33). Örgütlü toplumun ilk günlerinden itibaren hem bireysel düzeyde hem de kolektif düzeyde insanlar, kimlik belirleme amacıyla çok çeşitli sembolik araçlar kullandılar. Sembol, ifade ihtiyacının bir sonucu olarak, insanın geçmişinin çok erken bir aşamasında ortaya çıkmıştır. En eski grafik sembollerin birisinin de ayrı bir sesi temsil eden harfler olduğu söylenebilir (Guerro, 2015: 15). Dolayısıyla harflerden oluşan bir sembol olan monogramın evrimi de çok eskilere dayanmaktadır. Monogramların kökenini, Mısır dilinden almış oldukları ve tau (T) harfinin bu sembollerin gelişmesinde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. T harfi sembol olarak ilk olarak Mısırlılar tarafından ardından İsraililer, Yunanlılar, Romalılar tarafından kullanılmıştır. Yunanlılar bu işarete “bağışlanma simgesi” adını vermişlerdir (Guerro, 2015: 15). Bu sembol Hristiyanların haç işaretinin ortaya çıkmasını ve sembol olarak ilahi bir değere sahip olduğunun düşünüülmesinin de kökenini oluşturmaktadır (Sulzberger, 1925: 447).

Geç Antik Çağ-Erken Hristiyanlık dünyasında monogramlar, nomina sacra², staurogram³, kristogram⁴ ve çeşitlerinden itibaren Hristiyan sembo-

---

temsil edilmediğini, bir harfin genellikle bir defa yazıldığını ama birkaç defa okunabileceğini ve harflerin dizilişinin belirli bir sistem ortaya koymayacağını belirtmiştir (Akt. Grünbart, 2022: 76). 2010 yılında R. Feind tarafından yayınlanan kitapta monogramların alfabetik olarak sıralanması özel isimler ve unvanların okunmasını kolaylaştırması ile monogram çözümlenmesi konusunda yol kat edilmiştir (2010: 13-28) Seibt 2016 tarihli makalesinde monogram çözümlenmesi için sistem bulma denemesinden bahsetmiş ancak veri çokluğundan kısa sürede pes ettiğini belirtmiştir (2016: 11-12). Grünbart 2022 yılında yayımladığı makalesinde haç monogramların çözümlenmesi için bir veri tabanı oluşturma denemesi yapmış ve harflerin okuma yönüne ilişkin bir sonuç elde etmiş ve öneride bulunmuştur (2022: 71-80). Monogramlardaki çift isimlerin okuması ile ilgili öneri için bk. (Nesbitt, 1977: 120-121).

² Nomina sacra, erken dönem Hristiyan elyazmalarındaki kelimelerin ve isimlerin kutsal karakterini belirtmek için kullanılan kısaltmalardır. Nomina sacra'nın kullanımı tipik olarak kelimenin ilk ve son harfinden, bazen de orta harfinin eklenmesiyle oluşturulurlar. Örneğin, ΘεOC (Tanrı) OC, ΙΗCOYC ΧΡΙCΤOC (İsa Mesih) IC XC, ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ (Tanrı Anası) ΜΡ ΘΥ olarak kısaltılır. Gelecekte olarak, iki veya üç harfli kısaltmaların üst kısmına yatay bir çizgi çizilir (Hurtado, 2017: 1).

lizmi içinde önemli bir yer edinmiştir (Sengalevich, 2020: 306). Konstantinopolis'in kurucusu Büyük Konstantinos'un 312 yılında Milvian Köprüsü Savaşı esnasında gördüğü bir düş ile askerlerine kalkanlarının üzerine XP monogramını işlemelerini emretmesinin ve ardından savaşın kazanılmasının arkasında monogramın sembolik gücünün olduğu söylenebilir.⁵ Bu bağlamda monogramların Geç Antik Çağ ve Erken Hristiyanlık dünyasındaki kökenlerinin dini karakterli olması apotropaik anlamlarını de güçlendirmiştir.

Kutsal figürlerin monogramlarının yanında sivil monogramlar ve özellikle de yönetici sınıfın monogramları da kökenlerini Yunan monogramlarında bulmaktadır. Genellikle bir grafik yapı içinde birleştirilmiş bir kaç harften oluşan Yunan monogramları ilk olarak sikkelerde ortaya çıkmış ve Helenistik dünyada yaygınlaştıklarında üretimlere ilişkin kontrol işaretleri olarak işlev görmüşlerdi. Geç Antik Çağ'da ise kodlanmış kelimenin tüm harflerinden

---

Nomina sacra'nın kökeninin ve uygulamanın nedeni hakkında araştırmaların özeti için bk. (Garipzanov, 2018: 27). Yeni bir uygulama önerisi için bk. (Hurtado, 1998: 655-673). İlk Hristiyanların, kurtuluş ve onun nihai kaynakları olan Tanrı ve kutsal kişilere saygıyı ifade eden ve dini kimliklerin görsel bir ifadesi olarak işlev görmüş olan nomina sacra, 3. yüzyıldan itibaren okuyucu Hristiyanlar için anlamlı hale gelmişti (Garipzanov, 2018: 29). Nomina sacra, kutsal sözcüklerin kısaltmasıdır ancak monogram değildir. Monogramın harflerin birbirine geçmesi ve sembol oluşturması kriterleri nomina sacra'da görülmemektedir. Nomina sacra, kutsal isimlerin sembolleştirilmesi yolunda bir adım olmuştur.

³ Nomina sacra'dan sonra Erken Hristiyanlık dünyasında kutsal kişiler için harfler ile grafik semboller üretmek için çok az zaman geçmiş olmalıdır. İsa'ya atıfta bulunmak için kullanılan ilk monogramlardan biri "stauogram" olarak adlandırılan TP *tau-rho* harflerinin üst üste bindirilmesiyle oluşan "ⲧ" sembolüdür. Bu sembolün ilk Hristiyanların el yazmalarında İsa'nın çarmıha gerilmesine atıfta bulunarak kullanıldığı görülmektedir. (Hurtado, 2006: 212). Sulzberger, *tau-rho* sembolünün Büyük Konstantinos öncesi dönemde var olmadığını 4. yüzyılın ortalarından biraz önce ilk haç sembolleriyle ortaya çıktığını belirtmişti (1925: 447-448). Hurtado ise Sulzberger'in bu teorisine karşılık bu sembolün Konstantinos öncesi dönemde ortaya çıktığını ve hatta İsa'ya atıfta bulunan ilk sembol olduğunu savunur (2006: 215, 218).

⁴ Stauogram sembolünden kısa bir süre sonra İsa'nın isminin harflerinden oluşan semboller ortaya çıktı: *IX iota-chi* (IHCOYC XPICTOC) "✠", *XP chi-rho* (XPICTOC) "✠". Yunan yazıtlarında yer alan bu semboller Hristiyan kültürü, kutsallığa görsel referanslar olduğu için kolaylıkla benimsedi (Garipzanov, 2018: 29-30; Hurtado, 2006: 208-209). Mesih adının çeşitli monografik kısaltmaları olan kristogramlar Erken Hristiyanlık ve Erken Bizans dönemlerinde aksesuarlarda, mimari plastik eserlerde sıklıkla görülürler, bazen de 6. yüzyılın bazı gümüş sikkelerinde olduğu gibi, ana sembol haline gelip tek başlarına kullanılırlar (Grierson, 1982: 36). Bununla birlikte tüm bu semboller İsa'ya saygıyla atıfta bulunarak önemli bir ikonografik işlevi yerine getirmişlerdir (Hurtado, 2006: 211).

⁵ Konstantinos monogramının oluşumu ve kökeni ile ilgili tartışma için bk. (Sulzberger, 1925: 337-453; Marrou, 1978: 239-250).

oluşan monogramlar, kontrol işaretleriyle sınırlı kalmayıp kişi adları⁶, şefaath duaları gibi ritüel ifadelerini⁷ de kodlayan karmaşık sembollere dönüştüler (Garipzanov, 2021: 199; Garipzanov, 2018: 109-112).

Antik çağlardan Bizans'a miras kalan monogramlar, her zaman adını ve unvanını belirttiği belirli bir kişiyle veya belirli bir kurum veya toplulukla (darphane, manastır, aile veya hanedan) ilişkilendirilir (Sengalevich, 2020: 301). Hristiyanların ilk monogramları, katakomplarda görülmektedir. Bunların; kısaltma işaretleri olarak kullanılmadığı, kişisel isimlere vurgu yaptığı ya da belirli Hristiyan dilekleri iletmek amacıyla yazıldığı düşünülmektedir (Garipzanov, 2018: 113).⁸ 4. yüzyıl boyunca katakomp mezarlarında yaygın hale gelen monogramlar, ölen kişinin ismini kodlayabileceği gibi ölen akrabaları için mezar yaptırmış olan kişilerin de ismini kodlamış olabilirlerdi. (Garipzanov, 2018: 113-114). Bu tür kişisel monogramlar; lüks eşyalar, mühürler, mektuplar üzerinde sahiplik belirteci olarak da kullanılıyorlardı. Bu monogramlar şifreli bir dil gibi işliyordu. Sadece, kişinin yakın çevresi için anlamlıydılar, diğer insanlar için anlamsız semboller idiler. Monogramların sembol ve anlam arasındaki ilişkide tutarsız ve kararsız oldukları görülmektedir. İsim ve unvanları temsil ettikleri açıktır, ancak kolaylıkla anlaşılacak istemedikleri de bellidir. Onlar aslında temsil ettikleri kişinin imgeleridir. Harfler ve kelimeler mülkiyeti ima ederler ancak dikkati de buldukları nesneye odaklaştırmak istedikleri açıktır (Eastmond, 2016: 230).

Bizans'ta monogramların kötücül güçlerden koruyan mistik bir gücünün olduğuna da inanılıyordu. Bu bağlamda; monogramlar, ritüel ve liturjik alanlarda mistik semboller olarak yer aldılar (Garipzanov, 2021: 201-204; 210-212). Beden ve zihin arınması sürecinde bu semboller, mistik güçleri ile inananlara eşlik ediyorlar, Tanrı ve inananlar arasında köprü işlevi de görüyorlardı (Garipzanov, 2021: 212). Sanat eserleri üzerindeki yazıları ve monogramları inceleyen Eastmond'a göre monogramlar, izleyiciyi Tanrıya sunulan bir adak nesnesine baktığı konusunda uyarmaktadır. Adak insan ve Tanrı arasındadır ve Tanrı adağı yapanı bildiği için insanların bilmesine gerek yoktur. Monogramlarda somutlaşan gerçek duaya dikkat çekmek amaç-

---

⁶ Mücevherler ve tekstil eserler üzerindeki monogramlar, kullanıcının (sahibinin) kimliği hakkında bilgiyi ulaştırması bakımından değerlidir (Thomas, 2012: 132).

⁷ Örneğin, Hristiyanlar için kurtuluşun sembolik vaadi olan hayat (ΖΩΗ) ve ışık (ΦΩΣ) kelimeleri ile oluşturulmuş haç monogram Erken Bizans döneminden altın bir kolyede görülmektedir (Garipzanov, 2021: 206-207).

⁸ Katakomplarda görülen monogram örnekleri için bk. (Garipzanov, 2018: 112; Fig 4.3. 114, Fig 4.4.; 121, Fig. 4.9 a-b).

lanmıştı (Eastmond, 2016: 235). İstanbul Ayasofya, Aya İrini, Sergios ve Bakhos ve Şelçuk/Efes'teki Aziz İoannes kiliselerinde (Büyükkolancı, 2000: 19) İmparator Iustinianos ve imparatoriçe Theodora'nın monogramları bu işlevdedir. Burada, her bir kişi için birden fazla monogram bulunması bu teoriyi desteklemektedir. Bununla birlikte, Iustinianus'un Ayasofya'daki monogramlarının birkaç on yıl önce imparator Anastasios'un (491-518) sikkelerinde görülen monogramı⁹ ile aynı olması, monogramın imparatorun şahsından ziyade makamını temsil ettiğini (Seibt, 2016: 4) ve sembollerin bireylerden ziyade idealleri görselleştirdiğinin düşünülmesine yol açmıştır (Eastmond, 2016: 229-230). İmparatorların birden fazla monogramı olabileceği gibi sikkeler üzerinde de bazı imparatorların birden fazla çeşitli monogram kullandığı görülür (Grierson, 1982: 33).

Bizans'ta monogramların amaçları buldukları yere ve dönemin bağlamına göre değişmektedir. Sikkeler¹⁰, mühürler, anıtsal yapılar veya belgeler üzerindeki imparatorluk veya devlet görevlilerinin monogramları devlet iktidarının işaretleri; gümüş eserler, amphoralar, mühürler ve tuğlalar üzerindeki monogramlar ürünün kalitesini ve gerçekliğini göstermek için kontrol damgaları¹¹; mücevher, el yazması gibi kişisel eşyalar üzerinde mülkiyet işaretleri; mimari öğelerde, taş eserlerde, anıtsal resimde, seramikte veya mücevherde isim veya unvan yoluyla bağışlayıcı, sanatçı veya ustayı tanımlamak (Hörandner, 1991: 1397) ve kutsallığı vurgulamak işlevlerine sahip olmuştur. Genellikle bir monogramda birden fazla fonksiyonun iç içe geçtiği görülmektedir. Örneğin Iustinianus ve Theodora'nın kiliselerindeki mimari dekorasyon üzerindeki monogramları hem bağışlayıcı hem de devlet gücünün sembolü işlevlerine sahiptir (Sengalevich, 2020: 305).

Bizans'ta monogramlar, 6.-8. yüzyıllar arasında yoğun miktarda görülmektedir. 8-12. yüzyıllar arasında nadiren görülmüşler ve Palaiologos döneminde özellikle mimari anıtlarda, seramiklerde, el yazmalarında ve kitap ciltlerinde¹² yeniden yoğun olarak görülmeye başlamışlardır (Hörandner, 1991: 1397; Olivier, 2002: 323-331).

---

⁹ Kutu monogramlar ilk olarak I. Anastasios sikkelerinde görülmektedir. Örnekler için bk. (Sear, 1974).

¹⁰ Sikkelerde görülen imparatorluk monogramlarının başlıca biçimleri için bk. (Grierson, 1982: 34, tablo 1; Sear, 1974: 30).

¹¹ Üretici tarafından ürünlerinin üzerine yapılan monogramlar, ticari markaların da kökenini oluşturabilir (Guerro, 2015: 25).

¹² Örnekler için bk. (Canart, 2009: 220).

2. Bizans'ta Monogram Çeşitleri

Bizans dönemi boyunca görülen monogramlar görünüş şekillerine göre dört gruba ayrılabilir.

2.1. Kutu (Blok, Kare, Çift Çubuk) Monogramlar

Genellikle “H”, “N” ve “M” gibi büyük birkaç grafik karakterin (harfin) etrafında ona bitişik olarak harflerin konumlanmasıyla oluşan dört köşeli bir görünüme sahip monogramlardır. Antik çağlardan miras kalan kutu monogramlar, imparatorluğun sonuna kadar tüm zamanlarda değişen yoğunlukta kullanılmış ancak 4. yüzyıldan 7. yüzyılın başlarına kadar yoğun miktarda görülmüştür (Seibt, 2016: 2).

İlk imparatorluk monogramları, kutu monogramlarıydı ve bu monogramlar imparatorluk otoritesinin işareti olarak işlev görmüştü (Garipzanov, 2008: 165). Okuma yazma bilmeyen kişilerin imparatorun ya da devlet yetkililerinin monogramlarını kısa sürede tanımaları amaçlanmış olmalıdır (Seibt, 2016: 7). Bununla birlikte buradaki monogramların kontrol işaretleri olarak buldukları da göz ardı edilmemelidir. Bu tür monogramlı mühürler, üzerine basıldıkları ürünün saflığını garanti eden imparatorluk otoritesinin grafik sembolleri işlevine de sahiptiler (Garipzanov, 2018: 139).

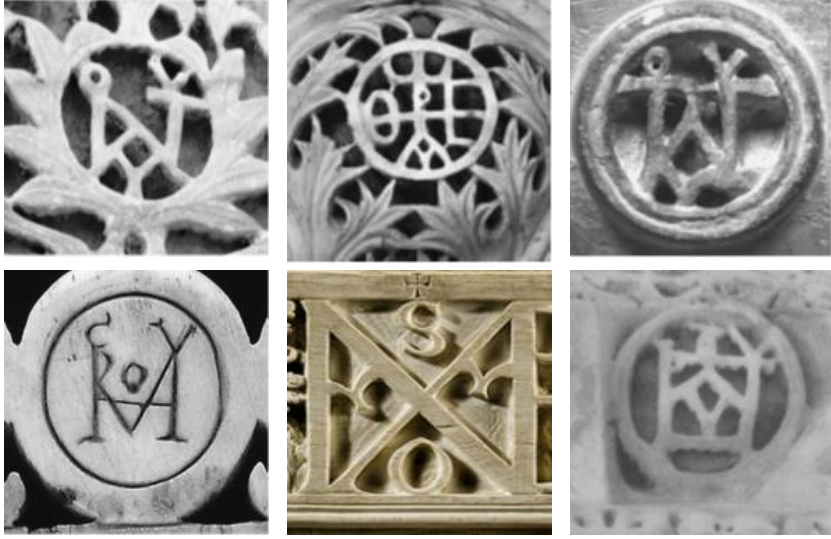
Venedik San Marco Bazilikası vaftizhane giriş kapısı önünde bulunan iki büyük mermer sütun üzerinde yer alan asma yaprakları, üzün salkımları arasında bir dizi kutu monogram bulunur (Harrison, 1986: 143, 144, 154). İstanbul'da yapılan kazılardan sonra bu sütunların 1204 Haçlı istilası zamanında Konstantinopolis'ten alınarak buraya getirildiği anlaşılmıştır. Aziz Polyeuktos Kilisesi kazılarında ortaya çıkarılan mimari süsleme öğelerinde de birçok kutu monogram örneğine ulaşılmıştır (Harrison, 1986: 162, Fig. L; 216, Fig C; 12,13,14,15,16; Fotoğraf 111,112, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 236).¹³ Aziz Sergios ve Bakhos Kilisesi sütun başlıklarında görülen kutu monogramlar, Aziz Polyeuktos'takilerin aksine kurucusu Basileios Iustinianos (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΟΥΚΤΙΝΙΑΝΟΥ)¹⁴ ve Theodora'nın (ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ) adını ve unvanını kodlarlar. (Bardill, 2000: 2) Theodora'nın farklı monogramları İstanbul Ayasofya, Aya

¹³ Kilisede yapılan kazılar ile çıkarılan parçaların yazıtlarını okuyan Mango ve Sevcenko, yapıda çok fazla monogram olduğunu ve büyük bir kısmının da kırık olduğunu o nedenle okunamadığını belirtmişlerdir. Tamamen ve kısmen okunabilen parçaların ise tümünün kutu monogram olduğunu ve yedi parçanın okunabildiğini, bunlardan birinin Iustinianus monogramına benzediğini bununla birlikte hiçbirinin yapının banisi Anikia Iuliana ve yakınlarının adını vermediğini de belirtmişlerdir (Mango & Sevcenko, 1961: 246).

¹⁴ İmparator Iustinianos'un monogram örnekleri için bk. (Swainson, 1895: 106, Fig. 1-10).

İrini'de de görülür.¹⁵ Ancak bu kiliselerdeki sütun başlıklarında görülen monogramlarda Theodora için Augusta (ΑΥΓΟΥΣΤΑ) unvanı kullanılır. Iustinianus monogramını taşıyan bir frizin Konstantinopolis Büyük Saray'ın Marmara Surları üzerindeki deniz kapısı inşaatında yeniden kullanıldığı görülmektedir (Artamonoff, 2013: 139, 175). Kullanım yeri tespit edilememiş birçok mimari plastik eser üzerinde kutu monogramları görülmektedir.¹⁶

Görsel 1-6. Mimari plastik parçalarda görülen kutu monogram örnekleri. Sergios ve Bakchos Kilisesi güney batı galeri sütun ayrıntı Basileios Iustinianus (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ) monogramı (Garipzanov, 2018: 173; Fig. 6.6.e). Ayasofya ayrıntı Theodora (ΘΕΟΔΩΡΑ) monogramı (Garipzanov, 2018: 178; Fig. 6.9.d). Aya İrini Kilisesi Theodora monogramı (ΑΥΓΟΥΣΤΑ) (Garipzanov, 2018: 184; Fig. 6.12). Consecratio fildişi panel ayrıntı (Garipzanov, 2018: 132; Fig. 5.1.). Piskopos Maksimianus tahtı ayrıntı (Carile, 2020: 140). İstanbul Aziz Poyeuktos kilisesi buluntusu korniş ayrıntı (Mango & Sevckenko, 1961; Fig. 10).

Kutu monogramlar, sikke, mühür ve ağırlık¹⁷ gibi devlet otoritesini yaymanın en kolay yolları olan imparatorluk sanatı üzerinde de görülmektedir.

¹⁵ Theodora'nın farklı şekillerdeki monogramlarının örneklerinin listesi için bk. (Garipzanov, 2018: Fig. 6.10).

¹⁶ Örnekler için bk. (Doğan, 2019: 81; Cat. 23; SSM, 2010: 196; cat. 77).

¹⁷ Sikke örnekleri için bk. (Bates, 1971: *Palate* 3. 381, 390; Demirel-Gökçalp, 2009: *Levha* 13. 129, *DOC* 1 1992, 11, 12, 109, 218, 226; Demirel-Gökçalp, 2014: *Levha* 9/206; Grierson, 1982: *Plate* 3/57, 61; *Plate* 4/77; *Plate* 6/102; *Plate* 8/128; *Plate* 10/160; *Plate* 15/264; Sear, 1974: 71, *cat.* 254; Wroth, 1908a: *Plate* X, *cat.* 15, 16; Oyarçın ve Payveren, 2021: *Levha* 1, *cat.* 6, 7). Mühür

Gümüş ev eşyaları, amphoralar, unguentariumlar, tuğlalar, aksesuarlar, fildişi eserler, liturjik eşyalar, ikonalar¹⁸ kutu monogramların yoğun görüldüğü günlük kullanım eşyalarıdır. Buralarda kullanılan monogramlar, ürünün kalitesinin kanıtı olduğu gibi sahiplerinin kimliğinin de belirteci olarak işlev görmüştür. Bu monogramları Consecratio fildişi panel'inde olduğu gibi eşlik eden başka bir sembol ya da yazı olmadığı zaman deşifre etmek oldukça zordur (Garipzanov, 2018: 132, Fig. 5.1). Bununla birlikte fildişi malzemeden yapılmış olan Piskopos Maksimianus tahtının üzerindeki monogram gibi sembollerle birlikte bulunduğu deşifresi kolay olmaktadır.¹⁹

Görsel 7-9. Bronz ağırlık, 6. yüzyıl (Tekin, 2015: Resim 48/175). Cam ağırlık 500-650 civarı (Entwistle ve Meek, 2015: 4, Fig. 4/a). Altın yüzük, geç 5. yüzyıl (Spier, 2010: 15, Fig. 7).

örnekleri için bk. (Seibt, 2016: 4, Fig.3; 7, Fig. 7; Bulgurlu, 2016: 410 cat. 3, 6; Nesbitt, 1977: Fig. 4, 15, 16, 17; Vikan ve Nesbitt, 1980: 17, Fig. 34; Metivier, 2010: 66). Ağırlık örnekleri için bk. (Tekin, 2015: Plate 48./175; Palet 74, /269; Plate 110./413; Plate 121./458; Palte 122./459, 460; Plate 128./485; Plate 137./520; Tobias, 2015: Plate 192/720, 721; Plate 193/722, 723, 724; Plate 194/726; Plate 200/742; Entwistle ve Meek, 2015: Fig. 4/a, b; 10, Fig 11/c, g; Dalton, 1901: 134, cat. 675, 676; 135, cat. 679, 680; Vikan ve Nesbitt, 1980: 37, Fig. 86, 88).

¹⁸ Gümüş ev eşyası örnekleri için bk. (Dalton, 1901: 71, cat. 312, 315; 73, cat. 323; 78, cat. 354). Amphora örnekleri için bk. (Chichurov, 1991: 62, 63, 64, 65; Vroom ve Fındık, 2015: 291). Unguentarium örnekleri için bk. (Öztaşkın, 2013: 391, Cat. 59, 60). Tuğla örnekleri için bk. (Ousterhout, 2010: 251, fig 8; Onurkan, 1994: 49, D.46; 50, D.56). Aksesuarlar için bk. (Weitzmann, 1979: 317; cat. 293; Spier, 2010: 15, Plate 7, Plate 8a-b; SSM, 2010: 207; cat. 124; Dalton, 1901: 27, cat. 168, 169, 170; Papanikola-Bakirtzi, 2002: 584, cat. 829, 830; Dalton, 1912: 15, Cat. 88, 89, 90; 16, Cat. 91, 92; Laflı & Buora, 2021: 237, cat. 4; Kemer tokası: Tobias, 2011: Abb. 2/1, 5, 7, 9). Fildişi eserler için bk. (Weitzmann, 1979: 498; cat. 448; SSM, 2010: 203, cat. 99; Evans & Ratliff, 2012: 47, cat. 24/H.; Eastmond, 2010: 749, Resim 7). Liturjik eşyalar için bk. (SSM, 2010: 213, cat. 138). İkonalar için bk. (Evans & Ratliff, 2012: 55, cat. 27).

¹⁹ Taht, piskoposun Hristiyan hiyerarşisindeki rolünü belirten simgelerle doludur. Monogramın her iki yanındaki tavuskuşu, Yusuf hikâyeleri gökssel dünyadaki ve imparatorluk hiyerarşisindeki yerini sembolleştirmektedir (Carile, 2020: 139-140).

2.2. Haç Monogramlar

Haç işaretinin dört ucunda ve kesişme yerlerinde konumlanan harfler ile oluşturulan haç monogramlar daha fazla harf tanımlamaya imkân sağladığı, ilahi gücüne inanılan haç işareti etrafında odaklandığı ve okuması daha kolay olduğu için 6. yüzyılda yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Olasılıkla haç vurgusu nedeniyle bu monogram kategorisi ikonoklazma dönemine önemli ölçüde hâkim olmuştur. 6. ve 7. yüzyıl haç monogramlarında haç kollarının daha kısa, harflerin daha büyük ve merkeze daha yakın olduğu görülürken; 9. yüzyılda kolların uzadığı, harflerin küçüldüğü, kenarlarda, haç çevresinde daha fazla işaret eklenmeye başladığı görülmektedir. 10. yüzyılın bir diğer özelliği haçin dört koluna çapraz olarak dört tane daha kol eklendiği²⁰ monogramlardır (Sengalevich, 2020: 303-304). Harflerin haç kolları olmadan haç şeklinde düzenlendiği monogramlar ise geç Bizans döneminde ortaya çıkmıştır.²¹

Haç monogramları ilk olarak I. Iustinos (518-527) sikkelerinde görülmektedir (Grünbart, 2022: 72; Grierson, 1982: 33).²² Bizans imparatorluk otoritesini yansıtan sikke, mühür ve ağırlıklar²³ üzerinde giderek kutu monogramın yerini almış ve imparatorluğun sonuna kadar yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Mühürler üzerinde; haç monogramlar, kutu monogramlara göre harfler bitişik olmadığı için daha anlaşılır kelimeler ortaya çıkarması nedeniyle tercih edilmiş olmalıdır. Çünkü monogramlı mühür kendi başına otoriteyi temsil ediyordu ve en azından birçok muhatabın bir belgeyi, emri, mektubu mühürleyen kişiyi monogram yoluyla tanıyabilmesini sağlaması gerekiyordu (Seibt, 2016: 8). 6. yüzyılda sadece sikkelerde değil mimari parçalarda da görülmektedir. Günümüze ulaşan en erken örnekler sikkelerden sonra I. Iustinianus ve Theodora'nın İstanbul Ayasofya'sındaki mimari süs-

²⁰ Yıldız monogram örnekleri için bk. (Weitzmann, 1979: 49, cat. 48).

²¹ Örnekler için bk. (Sengalevich, 2020: 304; Papanikola-Bakirtzi, 2004: 111; cat. 56A,B; Kalamari & Mexia, 2001: 181, cat. 28; 183, cat. 29; Millet, 1899: 136, 139; Ödekan, 2007: 107).

²² Örnekler için bk. (DOC 1., 1992: 242, 254).

²³ Sikke örnekleri için bk. (DOC 4/1, 1999: 238; 335; Grierson, 1982: Plate 49/886, 887, 888, 889, 890; Plate 66/1103, 1105; Sear, 1974: 230, cat. 1395; 297, cat. 1784; 299, cat. 1794; 303, cat. 1813; Wroth, 1908a: Plate X, cat 14; Wroth, 1908b: Plate LIV. Cat. 3; Oyarçin ve Payveren, 2021: Levha 5, Cat. 123). Mühür örnekleri için bk. (Bulgurlu, 2016: 410, cat. 5, 11, 12; Altınoluk, 2021: 170/2, 3, 7, 171/13, 15, 17, 18, 19, 22, 23; Demirel ve Elam, 2018: 260, 261, 263, 264; Metivier, 2010: 67-71, 73). Ağırlık örnekleri için bk. (Tekin, 2015: Plate 30./109; Plate 135./513; Plate 136/514; Tobias, 2015: Plate 194/727; Plate 195/728, 729; Plate 196/730, 731, 732; Plate 197/733, 734, 735, 736, 737; Plate 199/738, 739, 740; Plate 200/741; Entwistle ve Meek, 2015: Fig. 4/c, d; Fig. 5/a, b; Dalton, 1901: 135, cat. 681, 682, 683, 684, 685; Lightfoot, 2012: 384, Fig. 11/3; 386, Pl. 11/9; Vikan ve Nesbitt, 1980: Fig. 87).

leme öğeleri üzerindeki haç monogramlarıdır. Louvre Müzesi koleksiyonunda bulunan bir mermer sütun başlığı üzerinde (Brooks, 2004: 112, Fig. 57)²⁴ yeri tespit edilememiş sütun başlıkları ve diğer mimari plastik eserlerin ve seramiklerin²⁵ üzerinde haç monogramlar kullanılmıştır. Kişisel kullanımları yansıtan günlük kullanım eşyaları olan aksesuarlar, gümüş eşyalar ve liturjik eşyalar²⁶ üzerinde de haç monogramlar yoğun olarak görülmektedir.

Görsel 10-12. Monogramlı başlık, Louvre Müzesi, 13.-14. Yüzyıllar (Papanikola-Bakirtzi, 2004: 112, cat. 57). Marias (Μαρία) isimli bir kadının mührü, 6.-7. Yüzyıllar (Altınoluk, 2021: cat. 19). Mühür Yüzük Manuel monogram (Papanikola-Bakirtzi, 2004: 45, cat.15).

Çoğunluğu haç monogramı olan bazı monogramlar, harflerine gizlenen iyi niyet dilekleri nedeniyle dua-yakarış monogramları olarak adlandırılır ve dilek belirtirler. 7.-11. yüzyıllar arasında yaygın olarak görülen bu monogramlar, genellikle Tanrı'ya ya da Tanrı anası Meryem'e dua ile ilgili bir isim ve unvandan oluşurlar (Sengalevich, 2020: 306). İstanbul Ayasofya'daki 10. yüzyıla ait İmparator Aleksandros (912 - 913) mozaiğinde ve 9. yüzyıla tarihlenen bronz kapı (güzel kapı) mozaiğinde, Ephesos buluntusu bir yüzük üzerinde (Pülz ve Kat, 2011: 198, Res. 3) isim ile birlikte ya da sadece yakarış,

²⁴ Louvre monogramın kime ait olabileceği ile ilgili tartışma için bk. (Moutafov, 2014: 129-135).

²⁵ Sütun başlıkları örnekleri için bk. (Karabacak, 2021: 77, 78, 79, 80). Mimari plastik eser örnekleri için bk. (Millet, 1906: 453-454; Karabacak, 2021: 89). Seramik örnekleri için bk. (Papanikola-Bakirtzi, 1999: 22, Fig. 6; Ödekan, 2007: 85).

²⁶ Aksesuar örnekleri için bk. Yüzük (Evangelatou-Notara & Mavrommati 2022: 69; Cat. Fig. 3.10; Vikan, 1987: 37, Fig. 12, 13, 39, Fig. 14, Papanikola-Bakirtzi, 2004: 45, Cat. 15; Pülz ve Kat, 2011: 198, Res. 1; 199, Res 3; Spier, 2010: 16, Plate 11a-c; SSM, 2010: 207, cat. 121, 219, cat. 185, 240, cat. 273; Dalton, 1901: 27, cat. 171; 28, cat. 172, 176, 177, 178, 179, 180; 29, cat. 183, 187; Papanikola-Bakirtzi, 2002: 438, cat. 571; 442, cat: 580; Vikan ve Nesbitt, 1980: 5, Fig. 9; 19, Fig. 37; Dalton, 1912: 16, Cat. 94, 95, 96, 97; 17, cat. 98, 99, 100, 102, 105; Spier, 2012: 132, cat. 21; 136, cat. 22; 140, cat. 23; Laflı & Buora, 2021: 239, cat. 8). Bilezik (Papanikola-Bakirtzi, 2002: 410, cat. 516). Küpe (Stanilov & Sengalevich, 2019: 110; Fig. 1.1). Fibula (Baran Çelik, 2016: 434, 442 res 2). Kemer tokası (Tobias, 2011: Fig. 2/2, 2/4, 2/7, 10/1, 10/2, 10/9; Garipzanov, 2018: 152, Fig. 5.12). Gümüş eşyalar için bk. (Dalton 1901: 82, cat. 378, 380; Garipzanov, 2018: 153, Fig. 5.13; 157, Fig. 5.14).Liturjik eşyalar için bk. (SSM, 2010: 213, cat. 139; Dalton, 1901: 46, cat. 284).

dilek ifadelerinin bulunması, monogramların mistik güçlerine inancın yoğun olduğu düşüncesini desteklemektedir.²⁷

Görsel 13. İstanbul Ayasofya İmparator Aleksandros mozaiği dua monogramı (Yazar arşivi).

2.3. Çubuk Monogramlar

Harflerin, uzun “T” ve “I” gibi dikey bir harfin ucuna ya da bitişik olarak yanlarına konumlandırılarak oluşturulan monogram türüdür. Bu monogramlarda dikey harf ana unsurdur. Bu monogramlar en erken 7. yüzyıl sikkelerinde özellikle de İmparator Heraklios, II. Konstans ve IV. Konstantinos’un sikkelerinin arka yüzünde görülmektedir.²⁸ 6. yüzyıla kadar kutu monogramlar sikkelerde yoğun olarak görülürken 7. yüzyılda çubuk monogramların olmıştır. Bu dönemden sonra Bizans sanatında görünüşleri nadirdir. Çubuk monogramın son dönem Bizans’ta kullanımlarının arttığı görülmektedir.²⁹ Tarnovo metropolü Trapezitsa’nın güneydoğu sektöründe bulunan bir sır altı seramik parçasında görünen monogram (Robov, 2015: Fig. 1) açık bir şekilde çubuk monogramdır. 14. yüzyıla tarihlenen bu seramik üzerindeki monogram, Bizans’ın son dönemlerinde yaygın olan iki veya daha fazla har-

²⁷ Bu monogramlarda “Aleksandros, Tanrım, hizmetkârına, Ortodoks ve inanan imparatora yardım et” [AAE I AN APOC Κύριε βοήθει τῷ σῶ δουλω, τῷ ὀρθοδόξῳ δεσπότη] yazmaktadır (Underwood ve Hawkins, 1961: 192). Her iki kapı kanadının ön yüzündeki 4 panelde gümüşle kakılarak işlenen 8 adet yakarış temalı haç monogramda Theophilos, Mikhail ve Theodora isimleri okunmaktadır (Swift, 1937: 137).

²⁸ Örnekler için bk. (Grierson, 1982: Plate 29/530; Plate 39/ 724; Plate 49/ 881, 882; DOC 2/1, 1993: 55, 110, 111; DOC 2/1, 1993: 108; Wroth, 1908a: Plate XXIII, cat. 10, 11, 12; Plate XXVI. 4; Plate XXX. Cat. 4; Plate XXXIV. Cat 8, 11, 12, 13; Plate XXXV. Cat. 1; Wroth, 1908b: Plate XXXVII. Cat. 20; Woods, 2020: Fig. 1/a, 1/b, 2/b, 3/a, 3/b, 9/b, 9/d, 10/a).

²⁹ Seramik örnekleri için bk. (Demangel ve Mamboury, 1939: 137, Fig. 184/14, 145, Fig. 195/11, 195/15, 146, Fig. 195/9; Parman, 1978: cat. 49a, 49b; François, 2017: 259, cat. 304).

fin yan yana birleşimi ile oluşan monogram çeşidine benzese de çubuk monogram olduğu aşikârdır.

Görsel 14-16. Follis, 7. yüzyıl, Romanos monogramı (Grierson, 1982: Plate 49/882). Follis, 7. yüzyıl, Heraklios monogramı (Woods, 2020: Fig. 2/b). Seramik 14. yüzyıl, Tarnovolu Aziz Theodosius'un monogramı (Robov, 2015: 285, Fig. 1).

2.4. Yan Yana Bitişen Harf Monogramlar

Kutu, haç veya çubuk monogramların görünüşünde olmayan, yan yana iki veya daha fazla harfin bitiştirilmesi ile oluşturulan monogramlardır. Geç Antik dönemde görülmelerine karşılık geç Bizans döneminde daha çok yaygınlaşmışlardır. Bu monogram türü sikke³⁰, tekstil ve mühürlerde görülmekle birlikte en çok seramikler üzerinde bulunmaktadır. Sıraltı monogramlı sgrafito veya champleve teknikli seramikler, kaliteli üretimleri ve monokrom özellikleri ile Geç Bizans kültürünün önemli bir özelliğidir. Genellikle kâse ve tabak türünde küçük boyutlu kapların iç yüzeyinde tondo kısmına yerleştirilen monogramlı örnekler Konstantinopolis başta olmak üzere Karadeniz ve Ege kıyılarından birçok arkeolojik siteden ele geçmiş ve 13.-14. yüzyıl arasına tarihlenmiştir (Sengalevich, 2016: 438).

Aziz Demetrios'un (ΔΗΜΗΤΡΙΟC) harflerinin bitiştirilmesi ile oluşturulmuş monogramlı bir kap Selanik'te bulunmuş ve Aziz Demetrios Bazilikası ayazması ile ilişkilendirilmiştir (Papanikola-Bakirtzi, 2004: 48, Cat. 21; Papanikola-Bakirtzi, 2002: 186, cat. 206; Papanikola-Bakirtzis, 1987: 203-204).³¹ Aynı şekilde Mikhail (ΜΙΧΑΗΛ) monogramının tondoda bulunduğu kap da bir Başmelek Mikhail tapınağında kutsal su kaynağına saygı gösterilmesi ile bağlantılı olduğu düşünülmüştür (Michailidou, 2002: 187, cat.

³⁰ Örnekler için bk. (Sear, 1974: 390, cat. 2181).

³¹ Diğer Aziz Demetrios monogramlı seramik örnekleri için bk. (Karagianni, 2013: 46, Fig. 26, 27; Wallis, 1907: Plate VI. Fig. 12). Bu monogram için Prodromos (Πρόδρομος) okumasının yapılması da önerilmektedir (Sengalevich, 2016: 439).

208).³² Ayasuluk kazılarında Gregorios monogramlı dört kap,³³ Mikhail ve Demetrios monogramlı birer kap bulunmuştur (Parman, 1978: 65; cat 50). Seramiklerin tondosunda bulunan monogramlarda, Mikhail, Demetrios, Prodnomos, Andronikos, Goergios, Palaiologos isimleri ağırlıklı olarak okunabilmektedir (Demangel ve Mamboury, 1939: 148). Bununla birlikte sırlı seramik kapların iç kısmında görülen birçok monogram okunamamış ve tanımlanamamıştır.³⁴ Konstantinopolis, Selanik ve Bulgaristan'da monogramlı kapların üretimine ilişkin verilere de ulaşılmıştır.³⁵

Görsel 17-22. Çift başlı kartal dokuması detay, Dukas ve Paleologos monogramı 14. yüzyıl (Ball, 2006, 61). Sgraffito seramik, Aziz Demetrios monogramı (Karagianni, 2013: 46, Fig. 27). Sgraffito seramik, Paleologos monogramı, 14. yüzyıl (Sengalevich, 2018a: 158). K (Kappa) harfli monogramlı sgraffito seramik (Waksman vd., 2009: 460, İST81). Sgraffito seramik Mikhail monogramı (Ginkut, 2020: 246). Sgraffito seramik, Andronikos monogramı (Sengalevich, 2018b: Görsel 4/b).

Monogramatik yazının kullanılması her zaman okuryazarlığı ve dolayısıyla seçkinlere ait olma iddiasını gösterir. Bu nedenle geç Bizans dönemin-

³² Başmelek Mikhail monogramlı diğer seramik eserler için bk. (François, 2017: 257, cat. 296; Wallis, 1907: Plate VI. Fig. 11).

³³ Örnekler için bk. (Parman, 1978: cat. 49a, 49b).

³⁴ Buluntu örnekleri için bk. (Stevenson 1947: Pl. 20/33; Pasinli, 2001: 61; SC.99.97; François, 2017: 258, cat. 299, 303).

³⁵ İstanbul (Waksman vd., 2009: 459-466). Selanik (Papanikola-Bakirtzis, 1987: 202-204). Bulgaristan (Kuleff & Djngova, 1998: 219).

de monogramlar bir tür hanedan amblemi rolü de oynamıştır (Sengalevich, 2020: 310). Geç Bizans döneminde popüler olan aile-hanedan adlarının monogramlaştırılması önceki dönemlerde olmayan bir özelliktir. 14.-15. yüzyıllarda aile-hanedan monogramları bir tür moda haline gelmişti. 14. yüzyıla tarihlenen çift başlı kartal betimli kilise dokuma eserin ortasında madalyon içinde yan yana harflerden oluşan Δ ve K harfleri ile Dukas (ΔΟΥΚΑΣ) ve Π, Α, Λ ve Γ harfleri ile Paleologos (ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ) hanedan monogramları görülmektedir (Ball, 2006: 59). Son Bizans hanedanı Paleologos monogramı imparatorluk sembolü olarak güç ve otorite belirteci bir ambleme yaklaşmaktadır (Seibt, 2016: 10).

Değerlendirme ve Sonuç

Kişiye veya gruba-aileye-kuruma özel bir dizi harfin bileşimi ile ismi (veya sözcük grubunu) niteleyen semboller olan monogramlar bir tür bulmaca gibidir. Bu nedenle de potansiyel olarak içerdikleri bilgilerden ziyade varlıkları aracılığıyla anlam elde etmek üzere tasarlanmışlardır (Eastmond, 2016: 220). Monogramı gören izleyici şifreli bir dil ile karşılaştığını anlar ve onu çözmeye çalışırken onunla baş da kurmuş olur. Böylece monogramın atıfta bulunduğu sözcük veya sözcükler tasarım ile birleşerek imgeye dönüşür ve akılda kalması da kolaylaşır.

Bir monogram Bizanslılar için kuşkusuz bir sözcük veya sözcük grubundan çok daha fazlasıydı. Yazının özelliklerini bozması, harfleri birbiri içine saklaması, üst üste getirmesi, mükerrer harfleri atlaması ve okunmaları için harf düzeni ve sistemini yok saymaları Bizans monogramlarının en belirgin özellikleri idi. Bizans monogramlarının kendine has oluşturduğu sistem modern araştırmacılar tarafından hala bulunamamış ve birçok monogram da okunamamıştır. Ancak tüm Bizans tarihi boyunca monogramların çok yaygın bir şekilde kullanılmış olmalarına bakacak olursak; sembolik ortaçağ dünyasında Bizanslıların rahatlıkla çözebileceği bir sistemi olduğu kuşkusuzdur. Zira monogramlar izleyicisinde istediği imgeyi oluşturmayı hedeflemektedirler.

Okunabilmiş Bizans monogramlarında imparator, hanedan ismi, dini veya imparatorluk görevlileri, kutsal kişilerin isimleri bulunmaktadır. İmparatorluk monogramlarının işlevleri ile ilgili çeşitli teoriler bulunmaktadır. En yaygın teori, monogramların imparatorun ve imparatoriçenin iktidarının sembolü olduğudur (Garipzanov, 2018: 168). Kuşkusuz sikke, mühür ve ağırlık gibi devlet otoritesini ve gücünü yaymanın en kolay yöntemi olan imparatorluk sanatı üzerindeki bu semboller bu işlevi yerine getirmiştir. Ancak

monogramların yoğun olarak görüldüğü sütun başlıkları üzerindeki işlevleri de iktidar sembolü olmaları mıdır? Anikia Iuliana'nın banisi olduğu yazıtındaki cesur sözleri ile anlaşılan Aziz Polyektos Kilisesi'nin sütun ve sütun başlıklarındaki monogramlardan hiç birinin Iuliana'ya ait olmamasına karşılık; çağdaşı imparator ve imparatoriçenin yapılarında birden fazla çeşitte monogramlarının olması durumu karmaşıklştırmaktadır. Eastmond, anıtsal yapılardaki monogramların Tanrı'ya sunulan adak nesnesinin kanıtı işlevini gördüğünü belirtmiştir (Eastmond, 2016: 235). Figürsel anlatımların maliyetinden dolayı grafiksel anlatımlar banilerin tercih edebileceği bir yöntem olmuş olabilir. Bununla birlikte, Aziz Sergios ve Bakhos'taki sütun üzerindeki kurucu monogramlarının hepsinin kutsal alana bakmasının amacı, Theodora ve Iustinianus'un İsa'ya bağlılık ve saygı işaretleri olarak da yorumlanabilir.

Bizans'ta monogramların kötücül güçlerden koruyan apotropaik işlevi olduğu da açıktır. Ortaçağın semboller dünyasında, Hristiyan inancının izini bırakmadığı alan neredeyse yoktur. Özellikle kristogram başta olmak üzere dini figürlerin monogramlarının yaygın kullanımı mistik güçlerine bağlanabilir. Antik Çağ'dan miras kalan 4. yüzyıldan itibaren yoğun olarak görülen kutu şeklindeki monogramların, 6. yüzyıldan itibaren haç monogramlara yerini bırakmasının nedeni kuşkusuz haçın ilahi ve mistik gücüne duyulan inançtır. Bizans İmparatorluğunun sona ermesine kadar görülen bu monogram çeşidi Bizans sanatında en çok örneğe sahip monogram çeşidi olduğu söylenebilir. Bunun nedeni ilahi gücüne inanılan haç etrafında harflerin birleştirilerek apotropaik etki yaratmak olabilir. Bizans'ın son döneminde özellikle seramikler üzerinde görülen monogram türü olan yan yana bitişen harf monogramlar, çoğunlukla melek ve aziz isimlerini verirler. Bu seramiklerde aziz isimlerinin vurgulanması mistik güçlere artan ilgi ile açıklanmaktadır (Ginkut, 2020: 227). Baş melek Mikhail ve diğer azizler koruyucu azizler olarak bilinir ve iyileştirici güce sahiplerdir. Monogramlı kaplar kutsal su veya ilaç için kullanılabilmesi gibi (Papanikola-Bakirtzi, 1999: 22) apotropaik işlevi nedeniyle liturjide kullanıldıkları da düşünülebilir. Özellikle son Bizans döneminde seramik eserlerin tondosunda yer alan aziz isimleri ile dini monogramların günlük kullanım eşyaları üzerinde yoğun olarak yer bulmasının nedeni muhtemelen 1206'daki Latin istilası sonrasında yeniden bir araya gelen halkın apotropaik güçlere duydukları ihtiyacın artmasıdır.

Bizans'ta gerçek kişinin yerine geçen kimlik ve mülkiyet belirteci olan monogramların en yoğun olarak anıtsal yapılar, sikkeler, mühürler, ağırlıklar, gümüş eserler, aksesuarlar (özellikle yüzükler), el yazmaları üzerinde

görölmeleri onların işlevlerini de çeşitlendirmektedir. Bununla birlikte kendine has bir yazım dili geliştirmiş olduğu görölen Bizans monogramlarının okuma yöntemi çözülemediği için çoğu monogramın çözülememesi günümüz araştırmacıları açısından önemli bir problemdir.

Kaynakça

- Altınoluk, Zeynep Sencan (2021). “Silifke Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Bizans Kurşun Mührü”. *Çanakale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 30: 147-172.
- Artamonoff, Nicholas (2013). *Artamonoff Bizans İstanbul’u İmgeleri 1930-1947*. Der. Günder Varinlioğlu. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ball, Jennifer L. (2006). “A Double-Headed Eagle Embroidery: From Battlefield to Altar”. *Metropolitan Museum Journal*, 41: 59-64.
- Baran Çelik, Gülbahar (2016). “Yenikapı Theodosius Limanı Kazısı Zemberek Biçimli Fibulaları”. *Trade in Byzantium Papers from the 3rd International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*. Ed. P. Magdalino ve N. Necipoğlu. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 431-444.
- Bardill, Jonathan (2000). “The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees”. *Dumbarton Oaks Papers*, 54: 1-11.
- Bates, George Eugene (1971). *Archaeological Exploration of Sardis Byzantine Coins*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brooks, Sarah T. (2004). “Capital with Monogram”. *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*. Ed. Helen C. Evans. New York: The Metropolitan Museum of Art, 112.
- Bulgurlu, Vera (2016). “Yenikapı’daki Theodosius Limanı Kazılarında Bizans Kurşun Mühürleri”. *Trade in Byzantium Papers from the 3rd International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*. Ed. P. Magdalino ve N. Necipoğlu. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 403-429.
- Büyükkolancı, Mustafa (2000). “1974-1998 Yıllarında Selçuk/Efes St. Jean Anıtı ve Çevresinde Yapılan Kazı, Restorasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları”. *10. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 26-28 Nisan 1999 Kuşadası*. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, 19-24.
- Canart, Paul (2009). “Un manuscrit byzantin au monogramme d’un Agapètos”. *Scriptorium*, 63(2): 220-230.

- Carile, Maria Cristina (2020). "Ivory Production: Commerce, Culture and Power". *Ravenna and the Traditions of Late Antique and Early Byzantine Craftsmanship, Labour, Culture, and the Economy*. Ed. Salvatore Co-sentino. *Millennium Studies in the Culture and History of the First Millennium C.E.*, 85: 115-152.
- Chichurov, I. S. (ed.) (1991). *Byzantine Cherson Catalogue of Exhibition*. Moscow: Nauka.
- Dalton, Ormonde Maddock (1901). *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East*. London: Order The Trustees.
- Dalton, Ormonde Maddock (1912). *Catalogue of Finger Rings Early Christian, Byzantine, Teutonic, Medieval and Later*. London: Order of the Trustees.
- Demangel, Robert & Mamboury, Ernest (1939). *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*. Paris: E. de Boccard.
- Demirel-Gökalp, Zeliha (2009). *Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demirel-Gökalp, Zeliha (2014). *Malatya Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkeleri Kataloğu*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Demirer, Ünal & Elam, Nilgün (2018). "Lead Seals of the Kibyra Excavations". *Adalya*, 21: 245-276.
- DOC 1 (1992). Bellinger, A.R. P. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. 1. Anastasius I to Marice 491-602, USA.
- DOC 2/1 (1993). Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. 2/1, Phocas & Herakles 602-641, USA.
- DOC 4/1 (1999). *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. 4/1, Alexius I to Alexius V (1081-1204), USA.
- Doğan, Sema (2019). "Heykeltraşlık ve Mimari Plastik Eserler". *Bir Koleksiyonerin Tutkusu Rahmi M. Koç Koleksiyonu'ndan Seçmeler*. Haz. Vera Bulgurlu. İstanbul: YKY, 57-94.
- Eastmond, Antony (2010). "Consular Diptychs, Rhetoric and the Languages of Art in Sixth-Century Constantinople". *Art History*, 33(5): 743-765.
- Eastmond, Antony (2016). "Monograms and the Art of Unhelpful Writing in Late Antiquity". *Sign and Design Script as Image in Cross-Cultural Per-*

- spective (300–1600 ce). Ed. B. M. Bedos-Rezak & J. F. Hamburger. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 219–235.
- Entwistle, Chris & Meek, Andrew (2015), “Early Byzantine Glass Weights: Aspects of Function, Typology and Composition”. *Technical Research Bulletin*, 9: 1–14.
- Evangelatou–Notara, Florentia & Mavrommati, Kalliope (2022). “Not Even a Band on My Finger? Rings of Non-Elite Women”. *Secular Byzantine Women Art, Archaeology and Ethnography of Female Material Culture from Late Roman to Post-Byzantine Times*. Ed. Sophia Germanidou. New York: Routledge, 43–79.
- Evans Helen C. & Ratliff, Btandie (eds.) (2012). *Byzantium and Islam Age of Transition 7th–9th Century*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Evans Helen C. (ed.) (2004). *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 112.
- Feind, Robert (2010). *Byzantinische Monogramme und Eigennamen Alphabetisiertes Wörterbuch/ Byzantine Monograms an Alphabetized Lexicon/ Byzantine Monograms and Personal Names*. Ragenstauf: Gietl Verlag.
- François, Veronique (2017). *La vaisselle de terre à Byzance, Catalogue des collections du Musée du Louvre*. Paris: Coédition Somogly/Louvre Editions.
- Frutiger, Adrian (1989). *Signs and Symbols Their Design and Meaning*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Garipzanov, Ildar (2018). *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and The Early Middle Ages 300–900*. New York: Oxford University Press.
- Garipzanov, Ildar (2021). “Late Antique and Early Medieval Monograms, From Producers’ Marks to Liminal Graphic Devices”. *The Hidden Language of Graphic Signs: Cryptic Writing and Meaningful Marks*. Eds. John Bodel & Stephen Houston. New York: Cambridge University Press.
- Ginkut, Natalia Vitalievna (2020). “Vizantiyskiye Polivnyye Sosudy XIV v. s Monogrammami iz Raskopok Khersona i Kreposti Chembalo”. *Antichnaya drevnost’ i sredniye veka*, 48: 225–253.
- Grierson, Philip (1982). *Byzantine Coins*. Berkeley: University of California Press.

- Grünbart, Michael (2022). “Das Kreuz mit den Monogrammen –und eine vernetzte Lösungsstrategie”. *Liber Amicorum Claus Pelling zum 90. Geburtstag*. Eds. T. Finkenauer & A. Nordheim. Tübingen: Tübingen Library Publishing, 71-80.
- Guerro, Fermin (2015). *A Study of the Development of Monograms: From Ancient Greek Coins to Contemporary Logos*. London: University of Reading.
- Harrison, R. Martin (1986). *Excavations at Saraçhane in Istanbul, V.1*. Princeton: Princeton University Press.
- Hörandner, Wolfram (1991). “Monogram”. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. New York: Oxford University Press, 1397-1398.
- Hurtado, Larry (1998). “The Origin of the Nomina Sacra”. *A Proposal, Journal of Biblical Literature*, 117(4): 655-673.
- Hurtado, Larry (2006). “The Staurogram in Early Christian Manuscripts: The Earliest Visual Reference to the Crucified Jesus?”. *New Testament Manuscripts: Their Text and Their World*. Eds. Thomas J. Kraus & Tobias Nicklas. Leiden: Brill, 207-226.
- Hurtado, Larry (2017). “Earliest Christian Graphic Symbols and Earliest Textual References to Christian Symbols”. *Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Ed. I. Garipzanov et al. Turnhout: Brepols, 1-14.
- Kalamari, Pali & Mexia, Angeliki (eds.) (2001). *The City of Mystras, Byzantine Hours Works and Days in Byzantium Athens-Thessaloniki-Mystras*. Athens: Hellenic Ministry of Culture.
- Karabacak, Yasin (2021). *İstanbul’un Keşfedilmeyi Bekleyen Sembolleri Monogramlar*. İstanbul: Gezilla Basın Yayın.
- Karagianni, Flora (2013). “City-Ports from Aegean to the Black Sea. An Overview of their Early Christian and Medieval Past”. *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea Links to the Maritime Routes of the East International Symposium*. Ed. Flora Karagianni. Thessaloniki, 23-46.
- Kuleff, Ivelin & Djingova, Romyana (1998). “Chemical Profile of Medieval Graftito Ceramic Finds V. Investigation of Archaeological Finds from Nessebar and Sozopol (Bulgaria)”. *Berliner Beiträge zur Archäometrie Band*, 15: 217-236.
- Lafli, Ergun & Buora, Maurizio (2021). “Inscribed Finger Rings from Late Antique and Byzantine Asia Minor”. *Cercetări Arheologice*, 28(1): 233-246.

- Lightfoot, Chris S. (2012). "Byzantine Weights and Related Material". *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure, Finds Reports and Technical Studies*. Eds. C. S. Lightfoot & E. A. Ivison. İstanbul: MAS, 379-386.
- Mango, Cyrill & Sevcenko, Ihor (1961). "Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople". *Dumbarton Oaks Papers*, 15: 243-247.
- Marrou, Henri Irene (1978). "Autour du monogramme constantinien". *Christiana tempora. Mélanges d'histoire, d'archéologie, d'épigraphie et de patristique*. Roma: École Française de Rome, 239-250.
- Metivier, Sophie (2010). "Sceaux des musées de Kayseri et de Nigde (Capadoce byzantine)". *Studies in Byzantine Sigillography 10*. Ed. J. C. Cheynet et al. Berlin: de Gruyter, 61-74.
- Michailidou M. (2002). "Glazed Bowl". *Everyday Life in Byzantium*. Ed. Demetria Papanikola-Bakirtzi. Athens: Hellenic Ministry of Culture, 187.
- Millet, Gabriel (1899). "Inscriptions byzantines de Mistra (Pl. XIV-XXIII)". *Bulletin de correspondance hellénique*, 23: 97-156.
- Millet, Gabriel (1906). "Inscriptions inédites de Mistra". *Bulletin de correspondance hellénique*, 30: 453-466.
- Moutafov, Emmanuel S. (2014). "A Byzantine Monogram of a Lady on a Marble Capital from the Louvre". *Rev. Roum. Hist. Art, Série Beaux-Arts, Tomeli*, 129-135.
- Nesbitt, John W. (1977). "Double Names on Early Byzantine Lead Seals". *Dumbarton Oaks Papers*, 31: 109-121.
- Olivier, Jean-Marie (2002). "Encore une reliure au monogramme des Paléologues". *Scriptorium*, 56(2): 323-331.
- Onurkan, Somay (1994). "Perge Tuğla Damgaları, Satır ve Monogram". *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, C.1*. Ankara: TTK, 161-192.
- Ousterhout, Robert (2010). "Brickstamps from the Zeyrek Camii". *Bizans ve Çevre Kültürler*. Ed. Sema Doğan ve Mine Kadiroğlu. İstanbul: YKY.
- Oyarçin, Kasım ve Payveren, Merve (2021). "Erzurum Arkeoloji Müzesi Bizans Sikkeleri (2005-2017)". *TÜBAKED*, 24: 69-92.
- Ödekan, Ayla (ed.) (2007). *Kalanlar/The Remnants: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Öztaşkın, Muradiye (2013). "Stratonikeia ve Lagina Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Seramikleri". Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

- Papanikola-Bakirtzi, Demetria (1987). "The Paleologan Glazed Pottery of Thessaloniki". *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIV siècle*. Ed. R. Samardžić. *Recueil des rapports du IVe colloque serbo-grec, Belgrade 1985*, Belgrad, 193-204.
- Papanikola-Bakirtzi, Demetria (2004). "Bowl with Ligature of the Name of Saint Demetrios". *Byzantium Faith and Power (1261-1557)*. Ed. Helen C. Evans. New York: The Metropolitan Museum of Art, 48.
- Papanikola-Bakirtzi, Demetria (ed.) (1999). *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito*. Atina: Archaeological Receipts Fund.
- Papanikola-Bakirtzi, Demetria (ed.) (2002). *Everyday Life in Byzantium*. Athens: Hellenic Ministry of Culture.
- Parman, Ebru (1978). "Bizans Keramik Sanatı ve Ayasuluk Tepesinde Bulunan Bizans Keramikleri". Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Pasinli, Alpay (2001). "Pittakia ve Magnum Palatium-Büyük Saray Bölgesinde 1999 Yılı Çalışmaları (Eski Sultanahmet Cezaevi Bahçesi)". *11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 41-64.
- Pülz, Andrea M. ve Kat, Feride (2011). "Ephesos Bizans Dönemi Küçük Buluntuları- Malzemeye Genel Bakış". *Bizans Döneminde Ephesos*. Ed. Falko Daim ve Sabine Ladstätter. İstanbul: Ege Yayınları, 197-212.
- Robov, Mirko (2015). "Nov podglazuren monogram ot goiztochniya sektor na Trapezitsa". *Spisanie EPOHI Izdanie na Istoriceskiya fakultet na VTU Sv. sv. Kiril i Metodiy, XXIII(2)*: 279-285.
- Sear, David R. (1974). *Byzantine Coins and Their Values*. London: Seaby Publications.
- Seibt, Werner (2016). "The Use of Monograms on Byzantine Seals in the Early Middle-Ages (6th to 9th Centuries)". *Parekbolai*, 6: 1-14.
- Sengalevich, Georgi (2016). "Dimitrios or Prodrimos: The Case of a Popular Sgraffiti Ceramics Monogram". *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade 22-27 August 2016, Thematic Sessions of Free Communications*. Ed. Dejan Dželebdžić & Stanoje Bojanin. Belgrade: AIEB, 438-439.
- Sengalevich, Georgi (2018a). "Vizantijska Sgrafito Keramika s Monogrami na Paleolozite". *Bulgarskoe-Spisanie za Arkheologija*, 6: 157-168.
- Sengalevich, Georgi (2018b). "Medieval Sgraffito Ceramics with Underglazed Monograms and Other Inscriptions from Bulgaria", *XII Congress*

- on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics (Athens, October 21–27). Athens, 49–50.
- Sengalevich, Georgi (2020). “Monogramite vuv Vizantiiskata Pismena Kultura. Prinost Kum Sistemnoto im Izsledvane”. *Carissimae Magistra Grato Animo*, 301–312.
- Spier, Jeffrey (2010). “Some Unconventional Early Byzantine Rings”. *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery*. Eds. Chris Entwistle & Noël Adams. London: British Museum, 13–19.
- Spier, Jeffrey (2012). *Byzantium and the West: Jewellery in the First Millennium*, London: Paul Holberton Publishing.
- SSM (2010). *Bizantion’dan İstanbul’a Bir Başkent’in 8000 Yılı*. İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları.
- Stanilov, Stanislav & Sengalevich, Georgi (2019). “Notes on the Identification of an Earring with Monogram from the Benaki Museum in Athens”. *Archaeologia Bulgarica*, XXIII(3): 109–120.
- Stevenson, Robert B. K. (1947). “The Pottery, 1936–7”. *The Great Palace of the Byzantine Emperors, being a First Report on the Excavations Carried Out in Istanbul on Behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews) 1935–1938*. Ed. Gerard Brett et al. Oxford: Oxford University Press, 31–63.
- Sulzberger, Max (1925). “Le Symbole de la Croix et les Monogrammes de Jésus chez les premiers Chrétiens”. *Byzantion*, 2: 337–453.
- Swainson, H. (1895). “Monograms on the Capital of S. Sergius at Constantinople”. *Byzantinische Zeitschrift*, 105–107.
- Swift, Emerson H. (1937). “The Bronze Doors of the Gate of the Horologium at Hagia Sophia”. *The Art Bulletin*, 19(2): 137–147.
- Tekin, Oğuz (2015). *Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum Turkey 3 Suna and İnan Kıraç Foundation Collection at Pera Museum part 2 Late Roman and Byzantine Weights*. İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı.
- Thomas, Thelma K. (2012). “Ornaments of Excellence from the Miserable Gains of Commerce: Luxury Art and Byzantine Culture”. *Byzantium and Islam Age of Transition 7th–9th Century*. Eds. Helen C. Evans & Btandie, Ratliff. New York: The Metropolitan Museum of Art, 124–133.
- Tobias, Bendeguz & Weights, Glass (2015). *Corpus Ponderum Antiquorum et Islamicorum Turkey 3 Suna and İnan Kıraç Foundation Collection at Pera*

Museum part 2 Late Roman and Byzantine Weights. İstanbul: Suna and İnan Kıraç Vakfı.

- Tobias, Bendeguz (2011). "Riemenzungen mediterraner Gürtelgarnituren mit Monogrammen. Studien zur Chronologie und Funktion". *Acta Praehist. Et. Arch.* 43: 151-188.
- Underwood, Paul A. & Hawkins, Ernest J. W. (1961). "The Mosaics of Hagia Sophia at İstanbul: The Portrait of the Emperor Alexander: A Report on Work Done by the Byzantine Institute in 1959 and 1960". *Dumbarton Oaks Papers*, 15: 187-217.
- Vikan, Gary & Nesbitt, John (1980). *Security in Byzantium, Locking, Sealing and Weighing*. Washington: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies Publications.
- Vikan, Gary (1987). "Early Christian and Byzantine Rings in the Zucker Family Collection". *The Journal of the Walters Art Gallery*, 45: 32-43.
- Vroom, Jonita & Findik, Ebru (2015). "The Pottery Finds. Die Türbe im Artemision Ein frühosmanischer Grabbau. Ayasuluk/Selçuk und sein kulturhistorisches Umfeld". *Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften Band*, 53: 205-292.
- Waksman, Sylvie Yona et al. (2009). "Les ateliers céramiques de Sirkeci (İstanbul). Résultats de la campagne 2008". *Anatolia Antiqua*, XVII: 457- 467.
- Wallis, Henry (1907). *Byzantine Ceramic Art. Notes on Examples of Byzantine Pottery recently found at Constantinople with Illustrations*. London: British Museum.
- Weitzmann, Kurt (ed.) (1979). *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Woods, David (2020). "Greek Monograms and Countermarks in Seventh-Century Syria". *Coinage and History in the Seventh Century Near East 6*. Ed. Tony Goodwin. London: Archetype Publications, 101-120.
- Wroth, Warwick (1908a). *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum Vol. 1*. London: Order of the Trustees.
- Wroth, Warwick (1908b). *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum Vol. 2*. London: Order of the Trustees.

“COPE-Dergi Editörleri İin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” ereve-sinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Etik Kurul Belgesi: Bu alıřma iin etik kurul belgesi gerekmemektedir.

ıkar atışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir ıkar atışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.*